

Karl IX:s högsta domstol*

Efter Erik XIV:s fall och höga nämndens avskaffande återgick utövändet av den kungliga rättskipningen enligt gällande uppfattning till tidigare formlösa förhållanden, innebärande att konungen eller riksrådet med eller utan andra partens medverkan avdömde mål eller att i överensstämmelse med landslagens föreskrift¹ räfstherrar, vanligen medlemmar av riksrådet, utsändes i landsorten för att med tillfälliga bisittare tjänstgöra som konungsräfvt.² Rättskipningen kom att utövas dels i landsorten vid marknader eller särskilda räfsteting, dels vid hovet; domstolens sammansättning och funktion liksom målen växlade beroende på dessa omständigheter. Beträffande den i Stockholm utövade kungliga rättskipningen har Nils Edling påvisat, att den

¹ Kr LL, TingmB 9, 10.

² Den första utförligare undersökningen av den kungliga rättskipningen under denna tid har gjorts av J. A. POSSE, Bidrag till den svenska lagstiftningens historia från slutet af sextonde århundradet till stadfästelsen af 1734 års lag, s. 4-14. Mera kortfattat och utan viktigare nya synpunkter behandlas ämnet av CHR. NAUMAN, Svenska statsförfattningens historiska utveckling, s. 102 f., och EMIL HILDEBRAND, Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar, s. 286-290. Ämnet underkastades en förnyad granskning av NILS EDÉN, vars framställning i Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602-1634), s. 74-80, i högre grad än sina föregångare utnyttjade de då utgivna lagförslagen från 1600-talets början. Edlings undersökningar behandlas ovan; de utgör grunden för den moderna uppfattningen, återgiven t. ex. i NILS HERLITZ, Grunddragen av det svenska statsskickets historia, 5. uppl., s. 81.

* Före sin bortgång hade arkivarie Setterkrans till Scandias redaktion insänt manuskriptet till den här publicerade uppsatsen. Han ämnade i en kommande doktorsavhandling (jfr nedan s. 377 not 9) mera ingående behandla problemen kring den kungliga rättskipningen före Svea hovrätts tillkomst. Denna uppsats var avsedd att i första hand redovisa de tidigare okända rättegångsprotokoll från år 1607, som han påträffade i Finlands riksarkiv, och att därjämte antyda några av de slutsatser, som man utifrån detta nya källmaterial kan dra om den kungliga rättskipningens former under Karl IX:s tid.

från Johan III:s tid påfallande regelbundet utövades av riksrådet på Stockholms rådstuga med borgmästare och råd som bisittare.³ Edlings resultat har bekräftats under den fortsatta utgivningen av Stockholms stads tänkeböcker. Stockholms rådstuga tjänade alltså före Svea hovrätts inrättande 1614 uppenbarligen genom praxis som lokal för en någorlunda regelbundet verkande kunglig högsta domstol.

Flera ansatser till ordnande av en kunglig högsta domstol gjordes av Karl IX. Genom ett patent den 20 mars 1593⁴ försökte han genomföra en fast instansordning: mål skulle först anhängiggöras vid häradsting eller i städerna hos borgmästare och råd. Vad kunde därifrån ske under lagmannen eller landstinget och från dem under hertigen och riksrådet. Inga mål skulle upptas vid hovet, vilka inte tidigare hade rannsakats och avdömts vid underrätterna. Den dåliga åtlidnaden av detta plakat föranledde en rättegångsstadga, antagen på ett ständermöte i Upsala den 25 februari 1598, vari bl. a. bestämdes, att alla lagmän, häradshövdingar, fogdar »och andre gode Män öfwer hela Rijket» varje distingsmarknad skulle samlas i Upsala för att uppta alla under konungen vädjade mål. Från denna domstol skulle vad ej kunna ske och domen gällde som konungsdom. Man har inte funnit några spår av en sådan domstols verksamhet. Bestämmelsen upprepades i Linköpings riksdagsbeslut den 19 mars 1600 på så vis, att ett eller två rättarting årligen skulle hållas dels vid distingen i Upsala, dels vid persmässan i Linköping; mot tingens domar skulle vad ej kunna ske. I ett mandat den 4 december 1602 befallde hertigen under hänvisning till nyssnämnda riksdagsbeslut alla riksråd, lagmän och häradshövdingar, som ej brukades i rikets angelägenheter eller hade laga förfall, att inställa sig vid nästa disting för att avdöma mål, vädjade under konungens rättarting. Men inte heller denna gång kan det med bestämdhet sägas, att en sådan domstol verkligen trätt i verksamhet.

³ Uppländska konungsdomar från vasatiden intill Svea hovrätts inrättande, s. 44–60. Edlings resultat är fullt evident i vad avser domsfunktionen även om man har överskattat antalet fällda konungsdomar, se D. ALMQUIST, Om konungsdomarna på Stockholms rådhus 1592–1595, HT 1940, s. 31–43. Almquist erinrar där bl. a., att redan CL. ODHNER, Bidrag till svenska stadsförfattnings historia, I, s. 65 observerat avkunnandet av konungsdom på Stockholms rådstuga, vilken iakttagelse dock förbisetts i litteraturen.

⁴ Denna och efterföljande förordningar är tryckta i J. SCHMEDEMAN, Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner, från Åhr 1528 in til 1701. Angående Justitiæ och Executions-Åhrender, s. 102 ff., 112 ff., 117 f. och 118 f.

Sedda i ljuset av Edlings undersökningar av den kungliga rättskipningen vid Stockholms rådstuga framstår Karl IX:s här refererade strävanden i första hand som försök att organisera en kunglig rättskipning i landsorten och anknyter följaktligen till landslagens påbud om konungsräfst. Man vet också att konungsräfst skett under Karl IX:s tid i sedvanliga former. Det nya i hertigens olika påbud bortsett från vissa inte här upptagna föreskrifter är därför den reglementerade sammansättningen av domstolen, medan existensen av en domstol och anknytningen till marknaderna redan finns i landslagen. Hertigens påbud om den kungliga rättskipningen framstår med andra ord som tillämpningsföreskrifter av gällande lag. Att sådana tillämpningsföreskrifter ansågs påkallade kan bero på de skäl, som hertigen flera gånger åberopar: långvariga försummelse att tillsätta konungsräfster, det stora antalet övergrepp, brott och tvister till följd av den inrikespolitiska oron, bruket att med förbigående av härads- och lagmanstingen, där ofta lagläsare rannsokade och dömde, underställa konungen mål, varför »wij warde dageligen med oändelige klagomåhl och rättegångz-saker bemödde och öfwerlöpne, som dock med rätta och effter Sweriges beskrefne Lag borde först på Häradz- och sedan på Lagmans-ting blifwa förhörde och slitne.»

Eftersom försöken att återuppliva konungsräfsten som högsta domstol tydligen misslyckades, beträdde hertigen en ny väg. I ett öppet brev den 24 september 1603⁵ ålades 12 adelsmän, som var härads-hövdingar, att sex veckor i sänder infinna sig vid hovet för att avdöma rättegångssaker. Befallningen upprepades i ett öppet brev den 29 juni 1604. I augusti detta år framlade så konungen i rådet ett detaljerat förslag till rättegångsordning vid hovet.⁶

Karl IX:s förslag till en högsta domstol vid hovet föreskrev, att domstolen skulle bestå av minst sju ledamöter under ordförandeskap av drotsen eller kanslern. Ledamöter skulle vara lagmän eller härads-hövdingar i hovets närhet. Ordföranden – praeses iudicii eller rättegångsföreståndaren – skulle enligt Edéns tolkning⁷ sannolikt på eget initiativ sammankalla domstolen och ansvaret för målens avgörande utan dröjsmål åvilade honom. Åklagare var en fiskal eller hovprokurator liksom i Erik XIV:s höga nämnd. Åklagaren skulle åtala på Kungl. Maj:ts vägnar. Ändringsyrkanden framställdes av riksrådet

⁵ Detta och efterföljande brev avtryckta i HSH XXIX, s. 197–200.

⁶ De olika förslagen till rättegångsordning och yttrandena däröver är tryckta i Lagförslag i Carl den niondes tid, s. 553–568.

⁷ A. a., s. 77.

och ett adelsmöte i Stockholm, innebärande bl. a. att antalet ledamöter inte fick underskrida tolv och att domstolen skulle sammankallas av konungen. Rättegångsordningen bearbetades därefter och från november 1604 föreligger en ny, ej helt fullständig redaktion, som upptog rådets förslag om ledamotsantal och vari även föreslogs, att rättegångar endast skulle hållas två gånger årligen.

Med detta förslag anses Karl IX:s reformsträvanden efter denna linje ha avstannat. Till skillnad från förslagen om organiserade konungsräfster an knyter dessa förslag mera till den kungliga borgrätten och den kungliga rättskipningen under Erik XIV genom höga nämnden.⁸ Rådets slutliga förslag om endast två årliga rättegångsterminer innebär ett närmande till konungsräfsten. De båda linjerna möts alltså men utan att man ansett sig kunna konstatera något positivt resultat. Under perioden fram till Svea hovrätts inrättande 1614 avdömdes konungsdöm, efter vad man anser, på samma formlösa sätt som tidigare.

Under forskningarna i finska riksarkivet efter protokoll från rättegångar på Stockholms rådstuga påträffade jag en samling rättegångsprotokoll från den 4 februari–18 augusti 1607, inbundna i ett sammelband, tillhörande serien Äldre räkenskaper med nummer 215¹ och betitlad Besvär, klagomål och rannsakingar rörande fogdar, tjänstemän, ädlingar och präster m. fl. i Finland år 1530–1619. Protokollen är märkliga genom domstolens sammansättning och funktion, genom målen och genom handskriftsförhållandena. Även en preliminär genomgång ställer problemet om den kungliga rättskipningen under Karl IX i en ny dager.⁹

Ett referat av protokollen torde vara på sin plats före en preliminär analys. Varje rättegång kommer att refereras i handskriftens ordning.¹⁰

⁸ Det nära sambandet mellan den kungliga borgrätten och höga nämnden har understrukits av J. ROSÉN, Studier kring Erik XIV:s höga nämnd, s. 33; se även J. E. ALMQUIST, Svensk rättshistoria I, 2. uppl., s. 22.

⁹ Jag har för avsikt att underkasta ämnet om den kungliga rättskipningen en mera ingående behandling och därvid meddela en edition av berörda protokoll.

¹⁰ De refererade protokollen återfinns i handskriften på följande ställen:

fol. 295	4, 11 febr.	Erik Bengtsson, herr Anders i Skärstad
296	7 mars	Hans Munk
297	28 mars	Hans Hansson, Markus Wallas
298	7, 15 april	Daniel Hjort
299	28 april, 6 maj	Vilhelm Goldenstein, Påvel Renartz

Det första protokollet är från en rättegång den 4 februari 1607, varvid rätten bestod av ståthållaren på Stockholms slott Hans von Massenbach, Jöran Wulfsdorffer, sekreteraren Erik Jöransson (Tegel), ståthållaren Sven Månsson (Eketrä) och Mårten Buller. Rättegången gällde en förrymd knekt Erik Bengtsson, som utan tillstånd hade begett sig till Danmark vid samma tid som Jöran Knutsson Posse och Jöran Nilsson Posse flydde ur riket, d. v. s. 1603. Han misstänktes för att ha varit i maskopi med dem och förhördes, om han hade träffat några av de landsflyktiga eller varit i Danzig, vilket av honom förnekades. Någon dom finns inte meddelad och det anges ej var eller på vems uppdrag rannsakingen skedde.

Nästa protokoll börjar på samma blad och är från en rättegång den 11 februari 1607, varvid rätten bestod av fyra riksråd: Axel och Peder Ryning, Jöran Klasson (Stiernsköld) samt Hans Eriksson (Ulfsparré). Prästen herr Anders i Skärstad anklagades av greve Magnus Brahe för att jämte sin måg Nils Larsson, som varit i greve Magnus' tjänst, ha utspritt falska rykten om greven, nämligen att

300	28 april	<i>samma prot.</i>
301	maj	Joakim Woichen
302	20 juni	Johan Menges <i>dombrev</i>
303	5 juli	Karsten Möllendorffer, Jockim Janich
304	6 juli	finsk bonde, Valentin Blommentrost
305	s. d.	Valentin Blommentrost
306	27 juli	Knut Hindersson m. fl.
307	s. d., 28 juli	» »
308	28, 29 juli	» »
309	29 juli, 13 aug.	» »
		Anders Ernsson
310	13 aug.	Anders Ernsson, Henrik Gregersson
311	s. d., 16 aug.	Henrik Gregersson, Nils Bengtsson
312	s. d.	Nils Bengtsson
313	s. d.	» »
314	s. d., 17, 18 aug.	Nils Bengtsson, Böriel Olofsson, finska fogdar
315	18 aug.	finska fogdar
316	s. d.	» »
317	12 aug.	Henrik Gregersson fol. 317 v är oskriven
318	-	undantagandes en tergalpåskrift
319	18 aug.	finska fogdar

denne ej skulle vara Karl IX så trogen, som han gav sken av. Rannsakningen skedde genom förhör med de anklagade och genom hörande av vittnen. Därtill upplästes ett protokoll från Jönköpings rådsturätt, där målet tidigare hade förevarit. Vad eller underställning syns med andra ord ha skett från rådsturätten till domstolen. Rättegången slutade med att de anklagade genom ed tog avstånd från ryktet och bekräftade, att så vitt de visste, var greve Magnus »H:K:Mtt: och Swerigis rijke, hull, trogen och råtrådigh».

Nästa blad inleds med den samtida överskriften »Rätgångz saaker Förhörde i Vbsale Anno Domini 1607», vilket avser rättegångsdagarna den 7 och 28 mars samt den 7 april, troligen också den 15 april. Rättegångarna skedde alltså samtidigt med Karl IX:s kröningsriksdag i Upsala. Domstolen första rättegångsdagen kallas i protokollsingressen borgrätt och bestod av riksråden Jöran Klasson (Stiernsköld), Seved Ribbing och Hans Eriksson (Ulfsparre) samt hovmarskalken Filip Scheduling, vidare 18 av krigsbefälet. Saken gällde ett slagsmål mellan två överstar, Hans Munk och Hans Rechenberg, och detta hade slutat med att Munk dräpts. Rechenberg frikändes av nämnden, eftersom det genom ett omfattande vittnesförhör ansågs visat, att den dräpte hade bespottat honom och därmed också Kungl. Maj:ts höghet. Domstolen, som alltså i överskriften kallas borgrätt, benämns nämnd vid avkunnandet av domen.

Den 28 mars bestod rätten av riksråden Jöran Klasson (Stiernsköld) och Hans Eriksson (Ulfsparre) samt vidare Erland Björnsson (Bååt), Filip Scheduling, Kristoffer Wernstedt, Hans Nilsson (Rosenbanér) och 8 av krigsbefälet.¹¹ Åtalet gällde myntförfalskning; den åtalade var greve Magnus Brahes tjänare, guldsmeden Hans Hansson, som efter förhör erkände och bad om nåd. Någon dom finns inte denna gång meddelad. Intressant är dels att åklagaren kallas Kungl. Maj:ts hovprokurator, dels rättens sammansättning. Ett mål av denna art, som gällde en enskild mans tjänare, borde knappast anhängiggöras vid en borgrätt. Trots detta är domstolens sammansättning ungefär samma, som då den dömde i bråket mellan de båda av krigsbefälet.

Följande mål kan däremot vara ett borgrättsmål. Kyrkoherden Olaus Svenonis anklagade knekten Markus Wallas för dråp på sin bror Erik Svensson, som likaledes hade varit knekt. Av vittnesförhöret framgick, att Wallas hade kallat svenskarna för hundar, för vil-

¹¹ I denna siffra har även inräknats Olof Persson, vilken dock kan vara identisk med Olof Pedersson Humbla, som då var stadsskrivare i Stockholm.

ket Erik Svensson hade hotat ange honom. Wallas dömdes av nämnden skyldig efter Dråpmålabalkens 2. kap.

Vid rättegången den 7 april bestod rätten av inte mindre än 20 medlemmar, bland dem riksrådets ledande män greve Magnus Brahe, greve Abraham Brahe, Axel Ryning, Lubert Cauér, Nils Bielke, Jöran Klasson (Stiernsköld), Seved Ribbing, Hans Eriksson (Ulfsparre), Erik Ribbing, Bo Ribbing och Peder Ryning alltså elva riksråd, vidare Nils Andersson (Lilliehöök),¹² fältöversten Samuel Nilsson, Kristoffer Wernstedt, Baltzar Kerbe, fältöversten Axel Kurck, ståthållaren Gödik Fincke, amiralen Bengt Söftrinsson (Gyllenlood), Axel Eriksson och fogden Johan Karlsson (Orrfelt). Saken gällde högmålsbrott: på mycket svaga grunder – en dröm – vittnade Matts Tomasson, sekreteraren Daniel Hjorts tjänare, att hans herre hade hyst planer på att ge sig i rysk tjänst. Detta tillbakavisades föraktfullt av Daniel Hjort och liksom vittnet bad han, att hans gårdsfolk skulle kallas till Upsala för förhör. Förhör med dessa hölls den 15 april, varvid domstolen endast bestod av riksråden Bo Ribbing och Erik Ribbing. Beskyllningen stöddes inte av dessa förhör utan domstolen förklarade den vara en dröm, varmed denna ganska egenartade process avslutades.

Härefter följer ett nytt blad med en ny rubrik »Rätgångsaker förhörde vthi Stockholm Anno 1607». Den första rättegången hölls på Stockholms slott den 28 april; rätten bestod av hertig Joakim Karl av Braunschweig-Lüneburg, fältöversten Axel Kurck, doktor Nils Chesnecopherus, hovmarskalken Filip Scheduling, Gabriel Bengtsson (Oxenstierna), fogden Abraham Eriksson, Bertil Ivarsson (Grön), Hans Nilsson, Johan Skytte, stallmästaren Erik Jöransson (Ulfsparre), sekreteraren Erik Elofsson och Bo Vernersson, alltså utom av den tyske hertigen av kanslitjänstemän, krigsbefäl och andra kronans tjänare. Åklagaren var Kungl. Maj:ts hovprokurator, som åtalade Vilhelm Goldenstein och Påvel Renartz av krigsbefälet för att ha skrivit »skälmska brev» om konungen och riket och att ha talat »skälmskt» mot konungen för att de inte fått ut sin sold, en ganska vanlig historia vid denna tid. Genom förhör fritogs Goldenstein från anklagelsen medan Renartz erkände, sedan hans brev företetts. Målet togs på nytt upp vid rättegång på slottet den 6 maj, varvid rätten anges bestå av hertig Joakim Karl samt »wälbe:^{te} herrar och gode män». Vid förnyat förhör av hovprokuratorn upprepade Renartz sin

¹² Om denne se nedan s. 381 not 13.

bekännelse och bad om nåd. På Kungl. Maj:ts vägnar hemställde däremot hovprokuratorn om en rättvis sentens och dom. Någon sådan har ej intagits i protokollet. – Protokollet från rättegången den 28 april finns i ännu ett exemplar.

En ungefär liknande domstol sammanträdde i maj, bestående av hovmarskalken Filip Scheduling, ståthållaren Samuel Nilsson, sekreteraren Erik Jöransson (Tegel), sekreteraren Erik Elofsson, Torsten Kristoffersson, sekreteraren Peder Nilsson (Jakobsköld), Herman Wrangel och Johan von Ungern. Joakim Woichen, vaktmästare under Karsten Möllendorffers fana, anklagades på Kungl. Maj:ts vägnar med stöd av uppgifter från sin ryttmästare, att han hade fört förrädiskt tal mot konungen. Åtalet styrktes genom vittnesförhör, men någon dom finns ej införd. Rätten kan otvivelaktigt anses som en borg rätt. Detta protokoll är ett koncept, som till skillnad från de övriga avslutas med en dateringsformel.

Härefter följer ett dombrev den 20 juni, utfärdat av amiralen Henrik Tönnesson, sekreteraren Michel Olofsson, ståthållaren Sven Månsson (Eketrä), några av krigsbefälet samt några av borgmästare och råd i Stockholm och Stockholms norra förstad, vilka vid rättegång på slottet hade rannsakat en löjtnant Johan Menges för ämbetsbrott; han hade trots order begett sig från den livländska krigsskådeplatsen, försummat att anordna beordrat vinterkvarter m. m. Åtalet väcktes av fiskalen på Kungl. Maj:ts vägnar. Den åtalade dömdes från livet efter Konungabalkens kap. 17 och krigsartiklarna kap. 28. »Menn om nådenn stelles till vår nåd:te kånung och herre.» – Brevet saknar underskrifter och är sannolikt ett koncept eller en avskrift.

Den 5 juli bestod domstolen av riksråden greve Moritz Leijonhufvud, greve Magnus Brahe, Svante Bielke, Lubert Cauer, Jöran Klasson (Stiernsköld) och Seved Ribbing samt vidare Krister Klasson (Horn), Nils Andersson (Lilliehöök)¹³ och sekreteraren Mickel Olofsson. Ryttmästaren Karsten Möllendorffer åtalades av fiskalen på Kungl. Maj:ts vägnar för slemma och otillbörliga ord om Kungl. Maj:t. Orsaken var missnöje med solden, vilket bl. a. tagit sig så-

¹³ Denne uppräknas i protokollet uttryckligen bland domarna utanför rådet. Han anges vanligen ha blivit riksråd 1605, se ELGENSTIERNNA, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, IV, s. 708. Enligt benägen uppgift av fil. d:r H. Giltingstam, som f. n. förbereder ett arbete om den äldre svenska rådslängden, skall han ha blivit riksråd först 1609.

dana former, att han ridit upp framför Åbo slottsport och hotat riva fanan av staken, om han inte erhöll sold till fyllest. Detta mål hade tidigare rannsakats i Åbo, och ett protokoll därifrån har förelegat, vilket detaljerat genomgicks. Någon dom finns ej inskriven, protokollet upptar åtalpunkterna med Möllendorffers svar.

Omedelbart härefter anklagades Joakim Janich, Möllendorffers fältskär, av fiskalen för samröre med en förrymd fältöverste, som vid avvikandet medfört Kungl. Maj:ts pengar och folk. Protokollet är förhållandevis kort. Den åtalade förnekade allt samröre samt hördes därefter som vittne om vissa av anklagelserna mot Möllendorffer. Dom saknas.

Den 6 juli bestod domstolen av riksråden greve Moritz Leijonhufvud, greve Magnus Brahe, greve Abraham Brahe, Svante Bielke och Lubert Cauer vidare av Karl Gustafsson (Stenbock) och Krister Klasson (Horn). Efter Kungl. Maj:ts befalling hölls förhör med en finsk bonde, som klagade på ryttaren Matts Braks, att denne skulle försökt med våld ta ifrån hans fader dennes hästar. Bonden begärde därför Kungl. Maj:ts stämmingsbrev på denne ryttare. Rättens beslut finns ej uppgivet. Målet syns ha hänskjutits av Kungl. Maj:t till domstolen.

Samma dag rannsakades även ett ärekränkingsmål mellan fänriken Valentin Blommentrost, käreande, och hauptman Markow, svarande. Målet hade tidigare förevarit inför annat forum, eftersom Blommentrost genom Markows åtgöranden hade dömts till döden som en förbrytare. Blommentrost bad därför för Guds skull om rätt på Markow, vilket domstolen lovade honom, varefter saken blev uppskjuten.

Den 27 juli hölls rättegång på Stockholms slott, varvid domstolen bestod av riksråden greve Magnus Brahe, greve Abraham Brahe, Svante Bielke och Lubert Cauer samt vidare Karl Gustafsson (Stenbock), ståthållaren Hans Johansson (Görtzhagen), Bertil Ivarsson (Grön) och sekreteraren Mickel Olofsson. Sacellanen Carolus Jacobi i Karleby och några andra österbottniska präster anklagade därvid en skrivare Knut Hindersson för otillbörligt tal mot Kungl. Maj:t. Detta föranledde ingående förhör med den åtalade och prästerna, varvid ett rannsakningsprotokoll från häradstinget företeddes. Ett stort antal beskyllningar av varierande svårighetsgrad framfördes därvid. Knut Hindersson lyckades dock styrka sin oskuld och att prästerna var hans avundsmän; deras vittnesmål blev därigenom ogiltiga enligt Tingsmålabalkens kap. 21.

Den 28 juli upptogs ett mål, som hade samband med det närmast föregående. Rätten bestod nu av samma ledamöter utom Mickel Olofsson samt dessutom av Axel Oxenstierna, Johan Bagge, Jacob Bagge, Nils Andersson (Lilliehöök) och Nils Nilsson (Natt och Dag). Den anklagade var kaplanen Paulus Dionysi i Karleby, vilken varit inblandad i föregående mål. Målsägande var några österbottniska bönder och åtalspunkterna var flera, bl. a. att han missbrukat sakramentet, att han låtit nedriva några kyrkobänkar, att han olagligen uppburit länsmanrätten – han var dock även länsman –, att han tog likstol även då kyrkoherden gjorde det etc. Att dessa förseelser drogs inför domstolen berodde uppenbarligen på att det tidigare hade avdömts på häradstinget; målet hade troligen vädjats.

Detta mål behandlades även följande dag, varvid rättens medlemmar ej anges. Rannsakingen gällde nu främst Knut Hinderssons förvaltning och skedde bl. a. efter en anklagelseskraft, som Paulus Dionysi hade ingett till Kungl. Maj:t. Som åklagare framträdde Kungl. Maj:ts hovprokurator Karl Olofsson.

Processen fortsattes den 13 augusti – rättens sammansättning anges ej – och gällde nu främst misstankar mot Knut Hindersson för landsförrådiska förbindelser. Vittnen mot honom var som tidigare prästerna samt nu även fogden Johan Bengtsson på Gävleborg. Efter ytterligare vittnesförhör avgjorde rätten målet genom att, då anklagelserna endast kunde styrkas med ofullkomliga vittnen, hemställa till Kungl. Maj:t om utseende av några, som skulle sändas till Österbotten för att närmare rannsaka om förhållandena där.

Samma dag anklagades skrivaren på Eskilstuna Anders Ernssohn av Simon Henriksson för mord på dennes bror Bertil i Anders Ernssohns tjänst. Efter ett långt förhör erkände Anders Ernssohn, varefter rätten dömde honom till döden genom stegling efter Högmålabalkens 1. kap

Samma dag åtalades av hovprokuratorn en yngling Henrik Gregersson för att ha överfallit Kungl. Maj:ts brevdragare. Eftersom han påstods ha en bror i Polen, misstänktes han för förbindelser med rikets fiender. Han förnekade detta och vidgick endast försök till rån, varför han dömdes efter Edsöresbalken kap. 35 att mista högra handen.

Nästa rättegångsdag, den 16 augusti, bestod rätten av riksråden greve Abraham Brahe, Svante Bielke, Axel Rynning, Nils Bielke och Seved Ribbing samt vidare av Karl Gustafsson (Stenbock), Hans Åkesson (Soop), Nils Andersson (Lilliehöök), Axel Oxenstierna, sekreteraren Mickel Olofsson och Bertil Ivarsson (Grön). Anklagad

var Nils Bengtsson, tidigare befallningsman i Ångermanland, och åtalet gällde brister i hans räkenskaper. Protokollet består av en uppräkningslista av åtalspunkterna med Nils Bengtssons svar.

Den 17 augusti rannsakades i ett likartat ärende av riksråden greve Abraham Brahe, Svante Bielke, Axel Ryning och Nils Bielke samt vidare Hans Åkesson (Soop), Nils Andersson (Lilliehöök) och Bertil Ivarsson (Grön). Åtalad var befallningsmannen Birger (Böriell) Olofsson i Ångermanland. Protokollet utgör en uppräkningslista av åtalspunkterna och slutar med befallningsmannens bön om anstånd.

Nästa dag sammanträdde rätten på nytt, nu utökad med greve Moritz Leijonhufvud, Seved Ribbing, Axel Oxenstierna och sekreteraren Mickel Olofsson för att rannsaka om anmärkningar mot några finska fogdars¹⁴ räkenskaper. Förhöret leddes på Kungl. Maj:ts vägnar av kamreraren Karl Olofsson, som även benämns fiskal. Detta mål hade tidigare ingående rannsakats på Stockholms rådstuga den 11 och 13 juli 1607,¹⁵ utan att någon dom fällt. De tidigare rannsakingarna nämns ej i protokollet den 18 augusti. Inte heller framgår det av tänkeboken att målet hänskjutits till rättegång på slottet. Ingen dom uppges i protokollet den 18 augusti utan detta är utformat på samma sätt som de närmast föregående.

Härmed är de berörda protokollen refererade. Närmast härefter följer i handskriften två avskrifter, det ena av protokollet från rättegången den 12 augusti mot Henrik Gregersson, det andra en ofullständig avskrift av protokollet från rättegången den 18 augusti mot de finska fogdarna.

Hur har dessa rättegångshandlingar från en domstol i Stockholm hamnat i finska riksarkivet? Den volym, som de ingår i, har efter vad som framgår av signeringen, ej tillhört den ursprungliga samlingen Äldre räkenskaper m. m., som 1844–1856 ordnades och katalogiserades av Edvard Grönblad i en löpande nummerserie. De har med andra ord inte i likhet med huvudparten av de övriga räkenskaperna i denna serie kommit till finska riksarkivet genom arkivalieleveranserna från kammarsarkivet i Stockholm efter freden i Fredrikshamn. Volymen har i katalogen skrivits in av den senare statsarkivarien J. W. Ruuth, varför införandet måste ha skett åren efter 1880-talets mitt. I en konceptförteckning över tillägg till samlingen

¹⁴ Eskil Mattsson i Vemo hd, Hans Pedersson (Portan) i Nedre Satakunda och Bertil Klemetsson i Masko hd.

¹⁵ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, VI (korr.), s. 210–230, 232–235.

Äldre räkenskaper återfinns volym 215¹ med följande rubricering: »215¹ (blyerts; äldre signering 23) Besvär klagomål och ransakningar rörande fogdar, tjänstemän, ädlingar och prester m. fl. i Finland 1530–1619. Hafva förut hört till *Grönbladiska Samlingen af Acta Historica* i Statsarkivet. En del af dessa ransakningar (1605–1607) äro hållna på *Stockholms slott* och *rådstuga* samt i *Uppsala*. Ganska intressant innehåll. Foll. 1–352.» Anteckningar har gjorts av statsarkivarien K. A. Bomansson, sannolikt under något av hans sista tjänsteår; han avgick 1883 till följd av starkt nedsatt syn. Hela volymen har alltså tillhört Edvard Grönblads samlingar. Tyvärr gjordes det inte upp någon förteckning över hans papper, när de inköptes efter hans död 1864. Originalhandlingarna inordnades i riksarkivets olika samlingar och endast hans avskrifter och delar av hans övriga privata papper behölls som en särskild samling. I denna samling vol. 5, fol. 113, har emellertid Grönblad skrivit av några av protokollen 1607 – fol. 295–299, 301–305 och 317 – med följande fyndupplysningar: »Uthi *Kgl. Svea HfRätts archiv* förekomma ibland en tjock lunta akter af diverse innehåll, mest från äldre tider rörande Finland, ett konvolut, som har till titel 'Rättegångz saaker Förhörde i Ubsale Anno Domini 1607' och 'Rätgångz saker förhörde vthi Stockholm Anno 1607' flere ransakningar – de som röra Finland eller Finnar äro in extenso afskrifna – deröfver Finske Män suttit ss. bisittare.» Dessa protokolls proveniens från Svea hovrätts arkiv bekräftas även av ett brev från G. S. Yrjö-Koskinen till K. E. F. Ignatius den 22 juni 1864, då Grönblads papper höll på att undersökas.¹⁶ Yrjö-Koskinen säger bl. a. att en hel del handlingar tydligen är tagna ur Svea hovrätts arkiv men att inga skäl fanns att överväga ett återlämnande förrän de hade avskrivits. Han ifrågasätter dessutom, om hovrättens arkiv var så pass ordnat, att man där visste att sakna något, och om handlingarna betryggande komme att bevaras efter ett återlämnande. Yrjö-Koskinens tveksamhet var högst motiverad. 1861 började nämligen ett organiserat ordnande av Svea hovrätts arkiv, varvid som bekant våldsamma gallringar skedde; det har beräknats att 9/10 av de lösa handlingarna – akter m. m. – då blev utgallrade, varav dock en del räddades genom försäljningar åt samlare, främst Jacob Westin d. y., som samlade *Stockholmiana* och bio-

¹⁶ Ignatius' samling, vol. 10, FRA. För hänvisningen till detta brev och för tolkningen – det är skrivet på finska – tackar jag arkivarien Kaj Mikander, som jämte avdelningschefen d:r Berndt Federley på flera sätt särskilt för arkivhistorien var mig behjälplig under forskningarna i Helsingfors.

graphica.¹⁷ Grönblads förvärv av handlingarna ur hovrättsarkivet har sannolikt räddat dem från en säker förstörelse.

Svea hovrätt inrättades ju 1614, varför protokollen av någon särskild anledning måste ha kommit dit från det kungliga kansliet. Otivelaktigt skedde detta till följd av Kungl. Maj:ts beslut den 5 juni 1658 och den 17 juli 1662, enligt vilket hovrätten skulle från det kungliga kansliet erhålla alla akter som kunde tjäna till »information och styrka in casibus dubiis.» Till följd av detta överlämnades alla äldre rättegångshandlingar och domböcker till hovrätten den 24 juli 1662.¹⁸ Förteckningen över denna leverans är tyvärr så schematiskt utformad, att man ej med full säkerhet kan utröna, ifall alla protokollen 1607 då levererades till hovrätten. Någon tvekan om att de före Grönblads förvärv har förvarats i hovrättens arkiv kan emellertid knappast råda.

Proveniensundersökningen ger alltså vid handen, att protokollen 1607 ursprungligen har förvarats i det kungliga kansliet och senare i Svea hovrätts arkiv, inte i kammarens arkiv, Stockholm rådsturätts arkiv eller bland någon enskilds papper, innan de före 1861 omhändertogs av Grönblad och med hans papper kom till finska riksarkivet. De är med andra ord ett resultat av verksamheten i det kungliga kansliet från tiden före 1614.

Den domstol eller de domstolar, vilkas verksamhet avspeglas i protokollen, har uppenbarligen haft att rannsaka och döma på Kungl. Maj:ts vägnar. Åtalet väcks uttryckligen på Kungl. Maj:ts vägnar vid de tillfällen, då en särskild åklagare uppträder. Den finske bonden, som den 6 juli klagar på ryttaren Matts Braks, begär av domstolen att få Kungl. Maj:ts stämningsbrev på denne. I processen mot Knut Hindersson åberopas och genomgås en anklagelseskrift, som Paulus Dionysi hade ingett till Kungl. Maj:t. Konungen har dock inte avhänt sig sin benådningsrätt som framgår av dombrevet om Johan Menges den 20 juni. Endast en gång hänskjuts ett mål till Kungl. Maj:t, då domstolen efter förhören med Knut Hindersson om påstådda oegentligheter i Österbotten hemställer, att Kungl. Maj:t

¹⁷ E. MALMSTEN, Anteckningar om Svea hovrätts arkiv, MRA 1913, s. 121; S. LANDAHL, Skoglar Bergström och gallringen i Svea hovrätts arkiv, Donum Boëthianum, s. 199–224, särskilt s. 222.

¹⁸ Utlånings- och kvittensbok 1688–1748, RA:s ämbetsarkiv, se härom även F. SLEMAN, Svenskt domboksmaterial före 1615, Arkiv, samhälle och forskning, 6, s. 24.

måtte utse en konungsräfäst att rannsaka på ort och ställe. Det är med andra ord denna gång en hemställan om ett administrativt beslut inte om en dom.

Flertalet av de mål, som domstolen behandlar, gäller uppenbart eller förmodat landsförräderi, vilken förbrytelse enligt Högmålabalkens kap. 8 och 9 skulle rannsakas och dömas av konungens nämnd. Vanligen syns högmålssakerna ha behandlats av domstolen som första instans. Några av målen har dock underställts domstolen efter att ha rannsakats vid en annan domstol; det gäller rättegångarna mot herr Anders i Skärstad den 11 februari, Karsten Möllendorffer den 5 juli och Knut Hindersson juli-aug. Under Karl IX:s tid började genom praxis livssaker att automatiskt underställas konungen.¹⁹ Flera exempel på konungens beslut i sådana mål kan påträffas i riksregistret 1607.²⁰

Flertalet mål gäller brott, som begåtts av kronans tjänare. Enligt Karl IX:s hovordning skulle hovtjänares förbrytelse rannsakas och dömas av borgrätten. Genom praxis hade borgrätten från Gustaf Vasas tid börjat avdöma mål om brott, som begåtts av alla kronans tjänare.²¹

Något eller några mål slutligen har uppenbarligen vädjats från en underrätt. Det gäller tvisten mellan Blommentrost och Markow den 7 juli. Det gäller också ett tvistemål från juni, vilket protokoll ej refererats ovan utan ännu förvarats i det svenska riksarkivet.²²

Några av protokollen anges uttryckligen som borgrättsprotokoll; det gäller protokollen från rättegångarna den 7 och 28 mars i Upsala, då saken var ett bråk mellan två av krigsbefälet och detta hade lett till dråp. Men den 28 mars rannsakade samma domstol även i ett mål ang. myntförfalskning, som hade begåtts av en guldsmed i greve Magnus Brahes tjänst. Domstolen kan ha varit en borgrätt vid flera av de övriga rättegångarna, då kronans tjänare är åtalade eller parter.

Mot teorin om domstolen som en borgrätt måste emellertid anföras, att domstolen i flera mål ej kan ha varit en borgrätt i egentlig mening. Dessutom är det tveksamt, om vissa typer av eventuella borgrättsmål brukade anhängiggöras vid en sådan domstol. Flera av rättegångarna i juli och augusti gällde fogdar, som hade brustit i sina rä-

¹⁹ J. E. ALMQUIST, a. a., s. 52.

²⁰ T. ex. fol. 131, 154.

²¹ J. ROSÉN, a. a., s. 33.

²² Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 4; om detta protokoll se vidare nedan s. 389.

kenskaper. 1606 ägde flera rättegångar rum mot finska fogdar, som brustit i redovisningen. Dessa mål rannsakades och dömdes på Stockholms rådstuga av en domstol, som bestod av några riksråd samt borgmästare och råd.²³ Det förefaller vidare uteslutet, att vädjade eller underställda mål upptogs av en borggrätt. En borggrätt förutsätts vara den stationära domstolen på ett slott, kungligt eller enskilt, men denna rättskipning har utövats dels i Stockholm, dels i Upsala. Den följde konungens person. Man har också ansett, att en borggrätt inte hade en så förnämlig sammansättning, som de i protokollen fungerande domstolarna men har kanske därvid bortsett från de förhållanden, som kunde tänkas vara förhanden vid borggrätter på Stockholms slott.²⁴

Teorin att domstolarna har fungerat som en kunglig borggrätt täcker alltså inte hela verkligheten. I stället för målens art torde det vara lämpligare att utgå från domstolens sammansättning. Det visar sig då, att rätten vid varje tillfälle består av ett varierande antal riksråd, den 7 april inte mindre än 11 stycken, antingen med eller utan assessorer. Undantag är rättegångarna den 4 februari, den 28 april – eventuellt även den 6 maj – och den 20 maj. Målen dessa dagar har gällt förbrytelser av krigsfolk i Kungl. Maj:ts tjänst. Domstolen har med andra ord i dessa fall otvivelaktigt fungerat som borggrätt.

Åklagaren i de rättegångar, där en sådan nämns, är i allmänhet hovprokuratorn eller fiskalen; han uppträder i både de fall då domstolen kan vara en borggrätt, och då den utgöres av riksråd med bisittare. Åtalet väcks nästan alltid på Kungl. Maj:ts vägnar. Hovprokuratorn uppträder som konungens representant; vid rättegången den 6 maj hemställer han till domstolen på Kungl. Maj:ts vägnar om en rättvis sentens och dom.

Den domstolsorganisation, som fungerade i rättegångarna, överensstämmer i vissa drag med 1604 års förslag till högsta domstol vid hovet. Enligt dessa förslag skulle en högsta domstol vid hovet konstitueras av lagmän och häradshövdingar, vilka ofta var riksråd. Denna domstol skulle rannsaka och döma på Kungl. Maj:ts vägnar, konungen dock obetaget att göra nåd. Som domstolens tjänstemän skulle tjänstgöra en hovprokurator eller fiskal, vilken skulle åtala på Kungl. Maj:ts vägnar, och en hovnotarius som sekreterare. Titlarna hovprokurator och hovnotarius har sporadiskt påträffats i samtida

²³ Se Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, VI (korr.), s. 112–119.

²⁴ Jfr dock ovan s. 381.

handlingar, vilket har ansetts vara en ren tillfällighet.²⁵ En hovnotarius har inte påträffats i de refererade protokollen. I riksarkivet finns emellertid, som redan nämnts, ett protokoll från en rannsaking i juni 1607,²⁶ vilket nära ansluter sig till de här undersökta: rätten utgjordes av riksråden greve Magnus Brahe, greve Abraham Brahe och Axel Ryning samt vidare åtta assessorer utom rådet, bland dem Axel Oxenstierna; målet var ett vädjat tvistemål, som återförvisades för förnyad rannsaking. Protokollet är till skillnad från de här behandlade undertecknat av Sven Jönsson »HåfNotarius».

Den preliminära undersökningen av de påträffade protokollen ger till resultat, att under 1607 en högsta domstol, bestående av några riksråd, vanligen med ett varierande antal bisittare, har varit i funktion i konungens omedelbara omgivning. Denna kungliga rättskipning har utövats i nära anslutning till den kungliga borgrätten, liksom fallet var med Erik XIV:s höga nämnd. Domstolens organisation överensstämmer med de förslag till högsta domstol vid hovet, vilka väcktes 1604. Dess verksamhet har säkerligen inte varit rent tillfällig: protokoll från drygt ett 20-tal rättegångar under perioden februari till augusti 1607 har sålunda bevarats, vilken siffra bör jämföras med att Edling för hela perioden 1568–1614 endast känner till ett 50-tal protokoll från rättegångar utanför Stockholms rådstuga. Kunskapen om vårt äldre domstolsväsen är fragmentarisk, delvis som en följd av äldre tiders arkiveringsförhållanden, vilka har medfört att centralt källmaterial blivit förstört. Den bevarade protokollserien från en period av Karl IX:s regering visar dock, att den kungliga rättskipningen av honom getts nya och fastare former och att förslaget som framlades 1604 även kommit till praktisk tillämpning. Den nyvunna kännedomen härom måste få betydelse för vår uppfattning av förarbetena till Svea hovrätts bildande 1614.

Göran Setterkrans

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz behandelt die Formen der königlichen Rechtsprechung zur Zeit Karls des IX. Im allgemeinen wird die Auffassung vertreten, man habe damals, wie schon in der ganzen Periode nach

²⁵ EDÉN, a. a., s. 79 f.

²⁶ Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 4.

dem Fall Eriks des XIV. und der Abschaffung seines Hohen Gerichts (höga nämnden), Königsgericht entweder am Hofe halten lassen oder durch den Reichsrat im Rathaus zu Stockholm mit Bürgermeister und Rat als Beisitzern oder durch in die Landbezirke entsandte königliche Richter, wie das Gesetz Schwedens es vorschrieb. Es fehlten also feste Normen für die höhere Rechtsprechung. Im Jahre 1604 legte Karl einen detaillierten Vorschlag zu einer Gerichtsordnung am Hofe vor, zu dem der Rat sich äusserte. Da über dieses Gericht keine weiteren Nachrichten vorliegen, nahm man an, jener Vorschlag sei niemals verwirklicht worden.

Bei der Suche nach Protokollen von Gerichtsverhandlungen des Stockholmer Stadtgerichts stiess der Verfasser im finnischen Reichsarchiv auf eine Sammlung schwedischer Prozessprotokolle der Zeitspanne vom 4. Februar bis zum 18. August 1607, die in einen Sammelband der Serie Äldre Räkenskaper (ältere Akten) mit der Nummer 215¹ gebunden waren. Eine Provenienzuntersuchung zeigt, dass sie ursprünglich in der königlichen Kanzlei und später in dem Archiv des 1614 gebildeten schwedischen Hofgerichts (Svea hovrätt) aufbewahrt worden waren, von wo sie 1861 der finnländische Forscher Edvard Grönblad entlieh, so dass sie schliesslich zusammen mit seinen Papieren ins finnische Reichsarchiv gelangten. Damit wurden sie der umfassenden Aktenvernichtung im Archiv des schwedischen Hofgerichts, die in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts stattfand, entzogen.

Sämtliche Gerichtsprotokolle werden in dem Aufsatz referiert, und ihre Untersuchung ergibt, dass während des Jahres 1607 ein Reichsgericht, das aus einigen Reichsräten, gewöhnlich mit einer schwankenden Zahl von Beisitzern, bestand, in der unmittelbaren Umgebung des Königs tagte. Diese königliche Rechtsprechung wurde in engem Anschluss an das königliche Burggericht ausgeübt, genau wie das bei dem Hohen Gericht Eriks des XIV. in den sechziger Jahren des 16. Jahrhunderts der Fall gewesen war. Die Organisation des Gerichts stimmt mit den oben erwähnten Vorschlägen von 1604 für ein Reichsgericht am Hofe überein. Die recht grosse Zahl von Prozessen deutet darauf hin, dass seine Tätigkeit nicht nur vorübergehend war. Nach Ausweis der Protokolle erhielt also die königliche Rechtsprechung durch Karl IX. neue und festere Formen, die auch durchaus praktische Anwendung fanden.